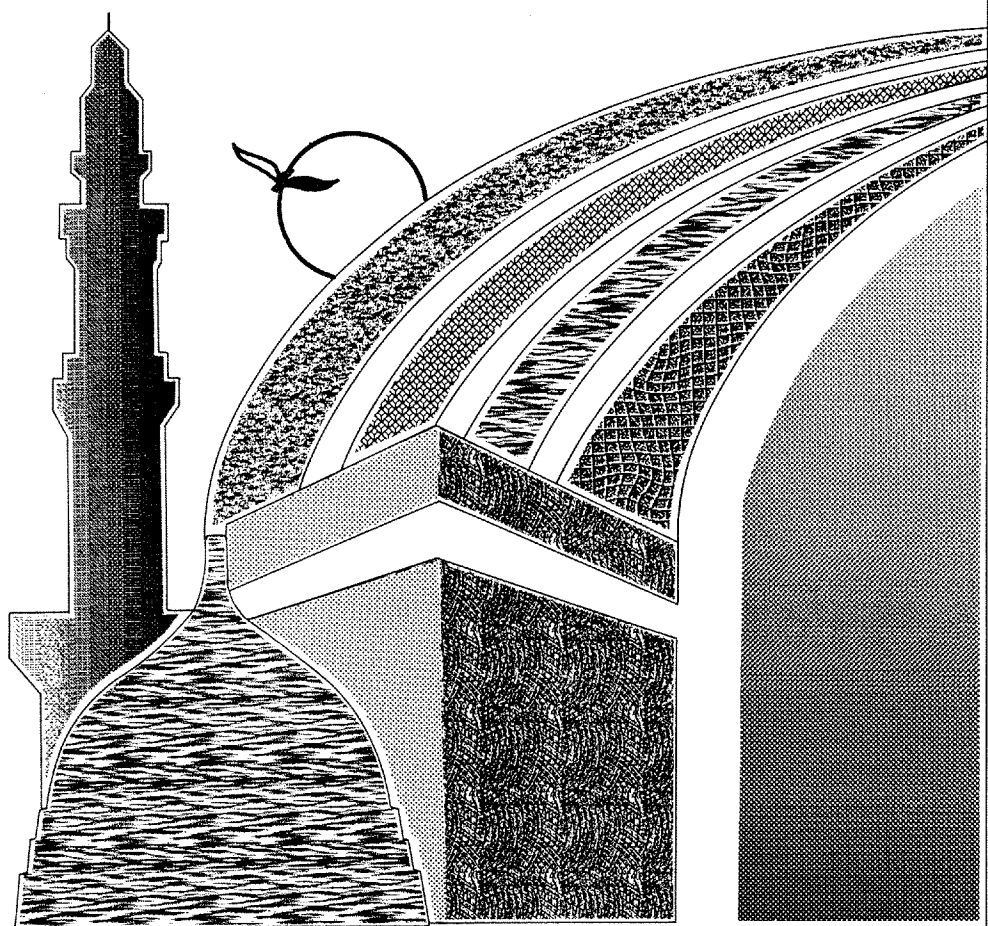
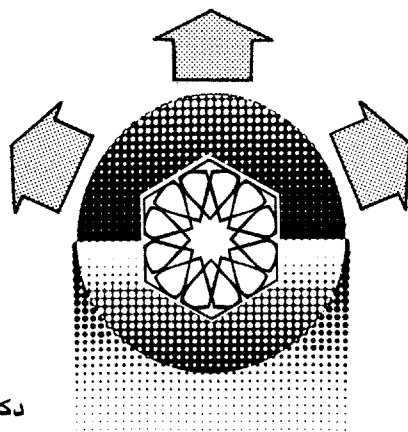

جاریہ سامی حج

توسعه جدید مسجد الحرام

دکتر سلمی سمر دملوجی / محمدرضا مروارید

مجموعه مسجدالحرام فضای شکوهمند و ویژه‌ای را در بر دارد که برخاسته از ارزش والا و جایگاه بلند این مکان گرمی است. فلسفه معماری اسلامی در این بنا، از مرکزیت کعبه برای همه جهان حکایت دارد. گرچه مسجدالحرام با گذر از دوره‌های مختلف تاریخ اسلام، گونه‌های معماری چندی را به خود دیده است اما بر بنیادهای استوار مسجدسازی، چندان تکیه دارد که برآیند نهایی آن در نوع خود یگانه و بی‌همتاست و می‌توان گفت: پافشاری این طرح بر بهره‌گیری از نمونه‌های معماری تاریخی، الهام‌بخش دیگران خواهد بود و با اجرای آن بنای نوینی پدید خواهد آمد که در عین بهره‌مندی از ارزشهای تاریخی، پایه‌های معماری امروزی را نیز در نظر دارد. بنای نوین مسجدالحرام، نمادی از معماری نوین اسلامی است. توسعه جدید، از یک سو می‌بایست، همچون نمونه‌های سنتی مسجدسازی، از سنجه‌هایی ویژه پیروی می‌کرد، با محیط پیرامون هماهنگ می‌بود و بافت شهری گرداگرد خود را نادیده نمی‌گرفت؛ زیرا بنای کعبه و مسجدالحرام و در پی آن، بناهای شهری و منظره کوه‌های اطراف و آسمان، نمایی چنان همساز را باز می‌تاباند که نشانی شگرف بر جان آدمی می‌نهاد؛ و از دیگر سو، با در نظر گرفتن فضایی باز در طرح توسعه، می‌کوشید تا مسجد را از درآمیختن با برج‌های برافراشته پیرامون آن دور کند و از تأثیر منفی این ساختمان‌های برآمده از فرهنگ مدرن شهری، بر معماری باشکوه و آفرینش‌های دقیق، ماهرانه و ظریف هنری بکاهد.

آموزه‌های طرح

طرح توسعه جدید مسجد بر مبانی و اصول چندی تکیه دارد و نقشه‌های اجرایی برپایه آنها ترسیم شده است. مهم‌ترین این آموزه‌ها از این قرار است:

○ حفظ ساختمان موجود و تأسیسات و نقشه‌های آن؛ اعم از ساختمان قدیم و توسعه اول سعودی؛ زیرا ساختمان موجود، خود تبلوری از یک معماری ویژه و هدفمند و تأثیرگذار است.

○ سازگاری و هماهنگی بایسته میان بنای موجود و طرحی که برای احداث بنایی پیشرفته و به هم پیوسته در دست اجراست.

○ تأکید بر اهمیت پیوند استوار میان ساختمان مسجد و بافت شهری پیرامون آن.
○ همسانی و همخوانی میان نقشه ساختمان موجود و طرح توسعه جدید که یکی از ضرورت‌های اجرایی آن، ایجاد سهولت در انتقال و راهنمایی زائران به بخش‌های مسجد است.
○ برگزیدن عناصر و اندازه‌هایی که در عین گوناگونی، با بخش‌های مختلف ساختمان فعلی هماهنگ باشد.

○ روان بودن حرکت در یک سطح و فراهم آوردن زمینه آن در حال ازدحام نمازگزاران و پیش‌بینی درهای ورودی و خروجی به تعداد مورد نیاز.

○ روان بودن حرکت در طبقات و فراهم آوردن ابزارهای مطمئن برای تسهیل جابجایی و توجه به لزوم پیشگیری از رودرو شدن زائران به هنگام ورود و خروج.

○ استحکام ساختمان و نمای آن و زیبایی بنای جدید و پیوند مناسب آن با ساختمان فعلی، با تأکید بر حفظ ساختمان فعلی.

○ نمایان بودن درهای ورودی و خروجی.

○ کافی بودن تأسیسات و خدمات، از جمله روشنایی، تهویه، جریان طبیعی هوا، پخش صدا، آژیر خطر و مبارزه با آتش‌سوزی، که همه باید به شکلی منطقی و به گونه‌ای فراهم شوند که به زیبایی ساختمان آسیبی وارد نیاورند.

نقاط اصلی طرح

مسجد الحرام، پس از افزوده‌های سعودی، از چند نقطه اصلی زیر تشکیل شده است:

- کعبه.

- مقام ابراهیم.

- مطاف.

- چاه زمزم.

- محلّ اذان.

- سایه بان و منبر.

- ساختمان فعلی؛ شامل ساختمان قدیم حرم و توسعهٔ اوّل سعودی.

- ساختمان جدید؛ توسعهٔ جدید سعودی.

و اینک اطلاعاتی فشرده از این چند مکان:

کعبهٔ مشرفه؛ کعبه، از زمان حضرت ابراهیم علیه السلام در جای خود قرار دارد و قاعدهٔ آن به شکل مستطیل است. پارچه‌ای سیاه بر آن کشیده‌اند که «پوشش کعبه» نامیده می‌شود. در کعبه در ضلع شمال شرقی فراهم آمده و آستانهٔ در، $\frac{1}{5}$ متر از کف مسجد بالاتر است. حجرالأسود در زاویهٔ شرقی کعبه قرار دارد.

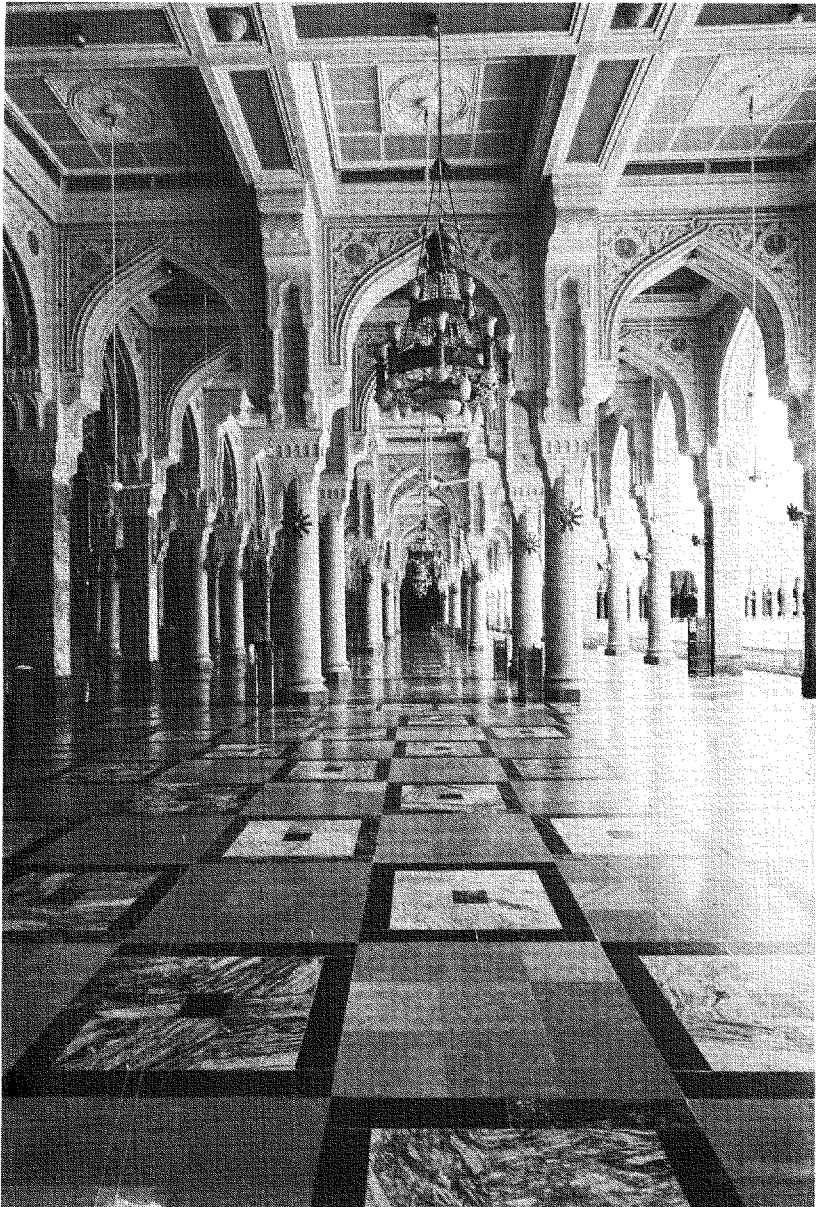
حطیم در قسمت جنوب غربی کعبه است و آن مساحتی است که گرداگرد آن نشانی ویژه دارد و نشانگر حدود کعبه در زمان ابراهیم علیه السلام است. مساحت کعبه در قاعدهٔ آن ۱۴۵ مترمربع است. مساحت حطیم، به شمول دیوار، ۹۴ مترمربع.

مطاف؛ فضای پیرامون کعبه است که جز مقام ابراهیم چیزی در آن نیست، اکنون، سطح مطاف در مقابل هریک از زوایای چهارگانه کعبه متغیر است و زمین سنگفرش آن اندکی شیب دارد. مسیرهایی که از شبستان‌های مسجد به مطاف منتهی می‌شود نیز با سنگ پوشانده شده است. مطاف ۳۰۵۸ مترمربع است و با دو گذرگاه اطراف آن ۴۱۵۴ مترمربع مساحت دارد. محلّ اذان؛ مکانی است برای اذان‌گویان که ۵۰ متر آن در حرم قدیم است و ۱۱۰ متر آن در ساختمان جدید.

سایه بان؛ بنایی بتونی که در محلّ خارج از مطاف قرار دارد و بر ۱۲ ستون استوار است، جایگزین سایه بان قدیم شد.

منبر؛ حجم و شکل منبر قابل انتقال که در نزدیکی سایه بان جبرئیل بوده، همواره دگرگون شده است. منبر کنونی همان است که سلطان سلیمان عثمانی به کعبه هدیه کرده و

در سال ۹۶۶ هـ. (۱۵۵۸ م) نصب گردیده است. بلندی منبر با سایه بان آن ۱۰/۴۷ متر

نمایی از شبستانهای طبقه بالای توسعه اول سعودی که به قسمت توسعه یافته جدید پیوسته است.

می‌باشد و با مرمر سفید ساخته شده است. تا حدود سال ۱۳۸۴ ه. (۱۹۶۴ م) منبر یادشده در شمال مقام ابراهیم بود و پیش از توسعه مطاف کنونی، آن را به محلّ فعلی آن در فضای خارجی مطاف، در نزدیکی سایه‌بان جبرئیل، انتقال دادند.

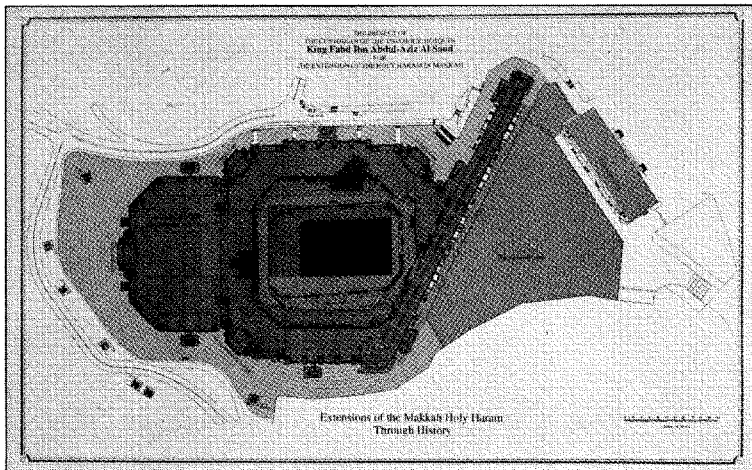
ساختمان کنونی حرم

کعبه مرکز جهان اسلام است و روی آوردن به سوی آن، یکی از معیارهای بنیادین در طراحی هر مسجدی در جهان است. در ساختمان مسجدالحرام نیز همه چیز از کعبه الهام گرفته و در پرتو آن شکل یافته است.

در ساختمان حرم، بر استفاده از شکل‌های هندسی مشخصی، مانند هشت‌ضلعی و مربع تکیه بسیاری شده است. هشت‌ضلعی، شکلی برگرفته از نقشه قُبّة الصخره در بیت‌المقدس است و رواقهای ستون‌دار حرم، آشکارا نشان از نقشه‌های معماری کهن اسلامی در مسجدسازی دارد، که نخستین آن در مسجد بزرگ کوفه اجرا شده و به دنبال آن، از خاور تا سرزمین چین و از باختر تا دیار اندلس گسترش یافته است. با این حال، میان ساختمان حرم مکه و دیگر مساجد جهان اسلام، تفاوتی هویداست؛ همه مساجد بر پایه رعایت قبله، یعنی روی داشتن به مکه، بنا شده‌اند؛ از این رو، در طراحی آنها ناگزیر باید از اشکال هندسی قائم‌الزاویه استفاده شود و می‌توان با قاطعیت گفت که شکل بنیادین همه مساجد، مستطیلی است که طول آن دیوار قبله را شکل می‌دهد و دیگر شبستان، که صف نمازگزاران در آنها گسترده است، به موازات آن بنا می‌شوند و محراب، که به سان کانون اصلی طراحی مسجد تعیین‌کننده دیگر فضاهای مسجد است، همواره رو به قبله، یعنی مکه مکرّمه دارد.

اما ساختمان مسجدالحرام گرداگرد کعبه است و از هرسو کعبه را در آغوش خود دارد و هر گوشه آن از مرکز مسجد؛ یعنی کعبه، الهام می‌گیرد. تنها شکلی که می‌تواند این وظیفه نمادین را به خوبی عهده‌دار شود، هشت‌ضلعی است؛ گو این‌که شکل آن با بسیاری از دیگر ساختمان‌های هشت‌ضلعی تفاوت دارد. شبستان‌های مسجد نیز از رواق‌های دیگر مساجد تاریخی متفاوت است؛ زیرا شماری از فضاهای سرپوشیده حرم مکه، ویژه نماز است و از شماری دیگر تنها به عنوان گذرگاه استفاده می‌شود. مناره‌های هفتگانه که در زوایای

مسجدالحرام برافراشته است نیز از شمار گلدسته‌های دیگر مساجد افزونتر است. حرم قدیم و توسعه اول سعودی، افزون بر محل نماز و گذرگاه و محل سعی و اذان، ورودیها و مدارس و چند سقاخانه را نیز دربرمی‌گیرد.

نقشه نوسازیهای حرم شریف مکه در گذر زمان

ورودیهای اصلی سه تاست: باب ملک عبدالعزیز، باب العمرة و باب السلام. این درهای بزرگ ورودی به گونه‌ای طراحی شده‌اند که هرکس با گذر از آنها وارد مسجد شود، نگاهش بی‌درنگ به کعبه می‌افتد.

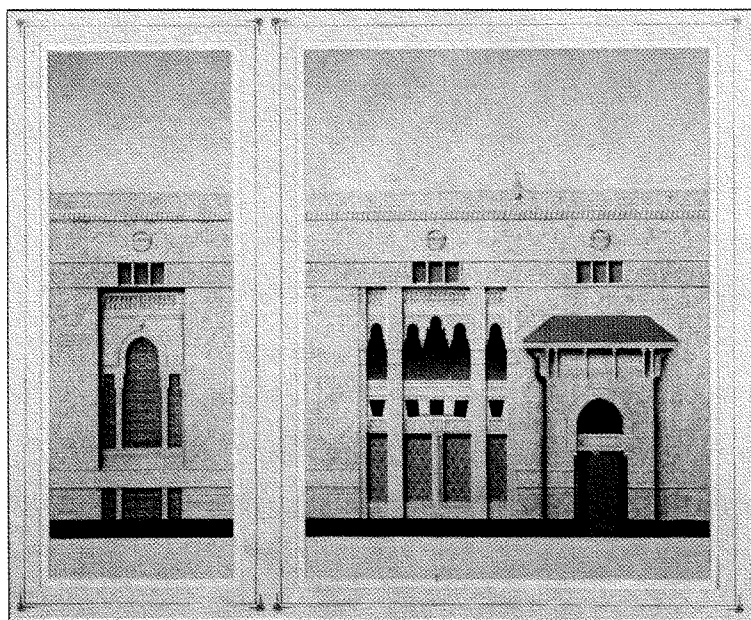
مدارس سه گانه در آغاز برای آموزش قرآن و اصول دین ساخته شده بود، اما اینک مدرسه واقع در نیم طبقه اول، بالای سرسرای ورودی، به محل نماز پادشاه و میهمانان ویژه وی اختصاص یافته است، مدرسه باب العمرة محل بایگانی اسناد مسجدالحرام است و مدرسه باب السلام جایی است که قرآن‌ها و دیگر کتب مسجد در آن نگهداری می‌شود. این مکان‌ها اکنون کاربردی دیگر یافته‌اند، اما همچنان نام مدرسه را بر خود دارند.

سقاخانه‌ها، که شمار آنها به پنج می‌رسد، نیز به همین نام خوانده می‌شوند، گو این که در حال حاضر، آب سرد زمزم، با بهره‌گیری از روشهای نوین، در دسترس همگان است.

طراحی

مسجد الحرام، به دلیل درمیان داشتن کعبه، از طراحی دیگر مساجد کهن و نوین جهان پیروی نمی‌کند، اما این مسأله موجب نشده است که در طراحی آن، از نشانه‌ها، نمادها و عناصر اصلی دیگر مساجد بهره‌گیری نشود. موشکافی این زیرساختها بیانگر محور بودن کعبه در ساختمان مسجد الحرام است.

طراحی مسجد، پیوند سنجیده آن با محلّ سعی صفا و مروه و دیگر ظرفتهای به کار رفته، موجب شده است که مسجد، به سان تک‌سازه‌ای در فضایی گسترده، جلوه نکند، بلکه با

نقشه نمای بیرونی مسجد، نمونه یکی از پنجره‌ها و درهای ورودی

الهام و بهره‌گیری از همه ویژگیهای مسجدسازی سنتی در جهان اسلام، ساختمانی به هم پیوسته و درهم تنیده و ابتکاری پدید آمده است که همه اجزای آن، با یکدیگر پیوندی منطقی و استوار دارند و کانون همه آنها کعبه مشرفه است که از هر نقطه مسجد با نگاه آدمی گره می‌خورد. محاسبات فضا سازی مسجد نیز به گونه‌ای انجام گرفته است که زائران به هنگام طواف، از چنان آسایش و آرامشی برخوردارند که با نزدیک شدن به کعبه و حجرالأسود، شادمانی ویژه‌ای، وجود آنان را فرا می‌گیرد.

نقشه توسعه

توسعه جدید، بخش غربی مسجد، میان باب‌العمره و باب ملک عبدالعزیز را در بردارد و افزون بر سطح همکف، سه طبقه را شامل می‌شود. چندانگی سطح مسجد و قرار گرفتن سازه‌های آن در طبقات گوناگون، زمینه را برای گسترش افزون‌تر فعالیت مهندسان فراهم آورده و به آنان این امکان را داده است که علاوه بر فضای درونی مسجد و سطح همکف، از فضای عمومی نیز بهره گیرند.

اصل طراحی مسجد، هشت‌گوشه‌ای است که صحنی چهارگوش را در میان دارد و از چهار گوشه کعبه، گذرگاه‌هایی به سوی درهای اصلی مسجد گشوده شده است. سطح مسجد دو بخش دارد: سطح سنگفرش شده فضای حرم و سطوح بلندتر پیرامون آن. سطح مسجد با شیبی ملایم به سوی کعبه ساخته شده است. سطوح خارج از حرم، به درهای ورودی، راهروها، محلهای نماز و کتابخانه‌هایی که جایگزین سقاخانه‌ها شده‌اند، ارتباط دارد. پلکان و طبقه همکف مسعی نیز با این سطوح در ارتباط است.

مساحت این بخش، که فضایی با سه گنبد در یک ردیف آن را از توسعه اول سعودی جدا می‌کند، ۱۹۰۰۰ متر مربع است. در این بخش، ۴۹۲ ستون برپاست، که هرکدام از یک سو پنج متر و از سوی دیگر پانزده متر با ستون بعدی فاصله دارد. در میان ستون‌های طبقه همکف، طاق‌هایی است که در امتداد گذرگاه‌ها، ستون‌ها را به هم پیوند می‌دهد. سقف این بخش به گونه‌ای طراحی شده است که از یک طرف، توان مقاومت ساختمان در برابر لرزه‌های ناشی از زمین‌لرزه را افزایش دهد، و از دیگر سو، پاسخگوی نیازهای ضروری طرح برای جریان طبیعی هوا باشد. این طبقه، شماری پلکان اصلی و فرعی معمولی و برقی دارد. این بخش دارای چند ورودی است که باب ملک فهد، به عنوان دروازه اصلی، مهم‌ترین آنهاست. افزون بر آن، هجده در ورودی فرعی در این طبقه گشوده شده است. در دو سوی ورودی اصلی، که پیشاپیش طرح توسعه است، دو مناره به بلندای مناره‌های پیشین برپاست. ویژگی مناره‌های نوساخته را کاشیکاری رنگارنگ آنها برشمرده‌اند.

طبقه زیرین این بخش، ۳۱۲۰۰ مترمربع مساحت دارد و دربردارنده فضایی گسترده برای نماز است. علاوه بر آن، سرویس‌های بهداشتی و محل استقرار کسانی که آب زمزم پخش می‌کنند، در آنجاست. زیرزمین با دو ورودی به خیابان ارتباط دارد.

ارتفاع طبقات بدین شرح است: زیرزمین ۴/۳۰ متر، همکف ۹/۸۰ متر، طبقه بالا ۹/۶۴ متر. در نقشه ساختمان جدید، هماهنگی کامل با ارتفاع طبقات ساختمان قدیمی رعایت شده است.

کاربرد و مساحت طبقه فوقانی، تقریباً همانند همکف است، جز آن که کتابخانه ندارد و ارتفاع آن اندکی کمتر است. طبقه بالا، بجز در قسمتی که به گذرگاههای صفا و مروه ارتباط دارد، کاملاً در یک سطح است و از همه امکانات مکانیکی و برقی طبقه همکف برخوردار می‌باشد. دو طبقه مجموعاً ۵۵۰ شیر آب دارد که آب سرد زمزم در آنها جاری است. ورودیهای سه گانه و شش مناره آنها، مناره هفتم که بر فراز گنبد صفا واقع است و سقف مروه، همگی از سقف طبقه فوقانی مسجد بلندترند. دو گلدسته برافراشته در دو سوی ورودی بزرگ جدید نیز، از دور نمایان است.

محل‌های نماز و گذرگاه‌ها

مسجد الحرام و همه بناهای آن، در اصل برای برپایی نماز ساخته شده و بر اساس و بنیادی ویژه، به نمازخانه و گذرگاه تقسیم گردیده‌اند. محل‌های نماز معمولاً در فضایی مربع با ضلع ۱۵ متر قرار دارند و از چهار طرف، گذرگاههایی به عرض ۵ متر آنها را احاطه کرده‌اند. در مقابل ورودیهای اصلی، سراسراهایی بزرگتر، و در دوسوی آنها محوطه‌ای سه گوشه قرار دارد، که از آنها نیز برای نماز استفاده می‌شود؛ بنابراین، از ورودی باب ملک عبدالعزیز و باب العمرة تا صحن مسجد، سه ردیف محل نماز می‌باشد که دو ردیف نخست اندکی بالاتر و ردیف سوم هم سطح شبستان قدیم است. نمازخانه‌های نزدیک مسعی، به جای اختلاف در سطح اندکی شیب دارند.

مساحت مسعی در زیرزمین ۱۶۰۰ متر، در همکف ۸۴۰۰ متر و در طبقه بالا ۸۲۰۰ متر مربع است. در تمام مسجد الحرام، مجموعاً ۳۷ محوطه چهارگوش، هریک با ۲۲۵ متر مساحت و ۸ فضای مستطیل، هریک با ۳۷۵ متر مساحت، برای برپایی نماز ساخته شده است. گذرگاه‌های پیرامونی نیز، در مجموع ۱۶۸۰۸ متر مربع مساحت دارند و در مراسم حج و آیین‌های نماز جمعه، از آنها هم برای نماز استفاده می‌شود. بدین ترتیب، روی هم در سه طبقه، ۶۳۸۳۷ متر مربع فضا برای نماز در نظر گرفته شده است.

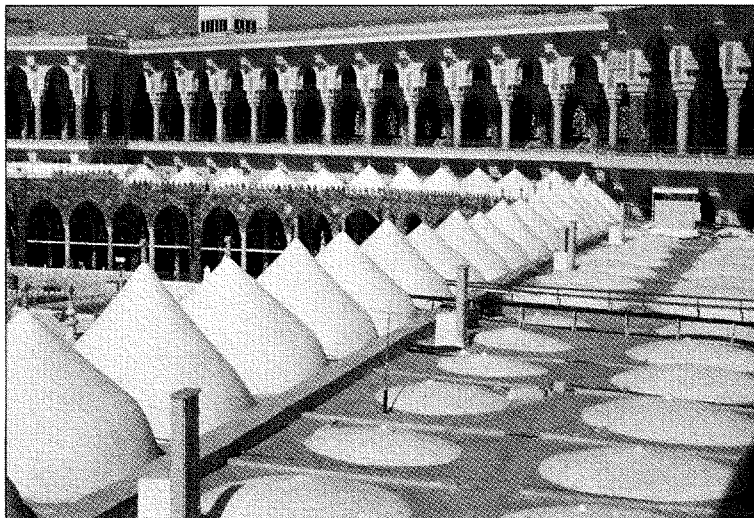
مساحت و گنجایش

عملیات توسعه جدید دقیقاً در ضلع غربی حرم، در منطقه سوق الصغیر، بین باب العمره و باب ملک عبدالعزیز اجرا شده است. در زیر، به مساحت بخشهای مختلف مسجد در مراحل گوناگون اشاره می‌شود:

مساحت طبقه بالا در توسعه سوم	۵۷۰۰۰ مترمربع
مساحت طبقه همکف	۱۹۰۰۰ مترمربع
جمع کل مساحت توسعه	۷۶۰۰۰ مترمربع
با گنجایش	۱۷۰۰۰۰ نمازگزار

مساحت فضای باقیمانده در بخش سوق الصغیر و بخش

شرقی مسعی	۵۹۰۰۰ مترمربع
با گنجایش	۱۲۰۰۰۰ نمازگزار

گنبدهای سقف شبستان عثمانی، در انتهای تصویر رواق طبقه بالا آشکار است.

مساحت طبقات بنای فعلی	۱۹۴۲۰۰ مترمربع
با گنجایش	۴۳۰۰۰۰ مترمربع

مساحت تمامی فضاهاى مسجدالحرام شامل بنای فعلی،	
توسعه جدید و دیگر فضاها	۳۵۶۸۰۰ مترمربع
با گنجایش	۸۲۰۰۰۰ نمازگزار

عناصر طراحی و جزئیات آن

گنبدهای جدید

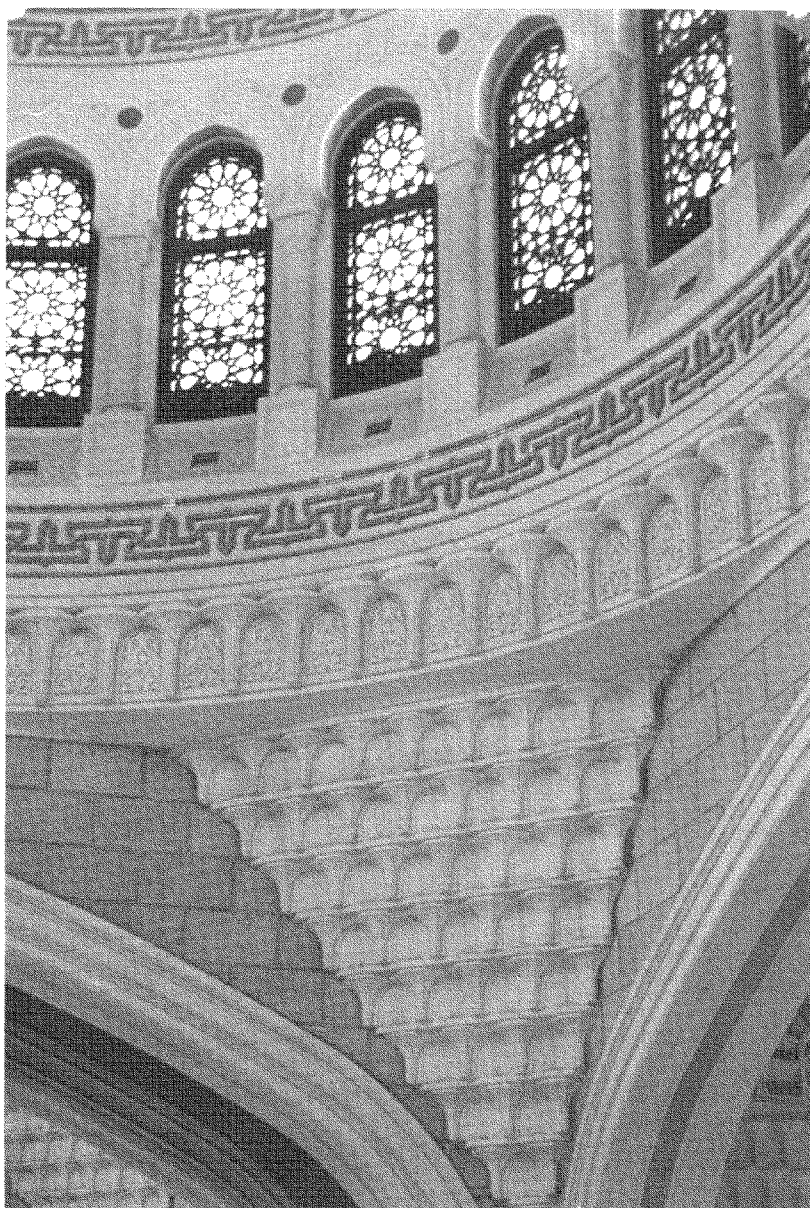
سه گنبدی که در حفاصل میان دو توسعه بنا شده، تقریباً به موازات ورودی اصلی است. این گنبدها در گرداگرد خود پنجره‌هایی دارند و از بیرون، دارای نمایی همانند دیگر گنبدهای مسجدند. هر گنبد بر چهار ستون با فاصله ۱۵ متر استوار است. نمای داخلی گنبد با گچبری و مقرنس‌کاری زیباسازی شده است. گنبدها ۱۳ متر ارتفاع دارند و به منظور نورپردازی و جریان هوا، در بالای آنها روزنه‌هایی تعبیه شده است. جنس گنبدها از بتون مسلح و پوشش آنها از سنگ است. هر گنبد در زیر خود، طاقی کاملاً برجسته‌تر از دیگر طاقهای مسجد دارد. این طاقهای بتونی هم به گونه‌ای زیبا نماسازی شده‌اند.

نمای بیرونی گنبد، رنگی است و بخشی از نمای داخلی آن با سنگ خارا، که در لابلاى آن رشته‌هایی زرین قرار دارد، تزئین شده است. در نماسازی دیگر بخشهای داخلی گنبد، از سنگ آمازونیت نیمه‌نفیس و کاشی الوان هم استفاده کرده‌اند.

در برخی از طاقهای گنبد، سنگ مرمر سفید و سبز هم به کار رفته است. در زیر گنبد، اشیای گرانبهای مسی و بلورین، با حجمهای هندسی اسلامی آویخته‌اند که با شکل گنبد و اهداف طراحی آن، که ایجاد فضای مناسب و دلنشین در همه زوایای توسعه جدید برای تلاوت قرآن است، هماهنگی دارد.

این ویژگی در بیشتر جزئیات گنبد؛ از جمله پنجره‌هایی که با چوب ساج ساخته شده

است، دیده می‌شود.

جزئیات مقرنس‌کاری زیر گنبد و شماری از پنجره‌های آن

ستون‌ها، طاق‌ها، سقف‌ها

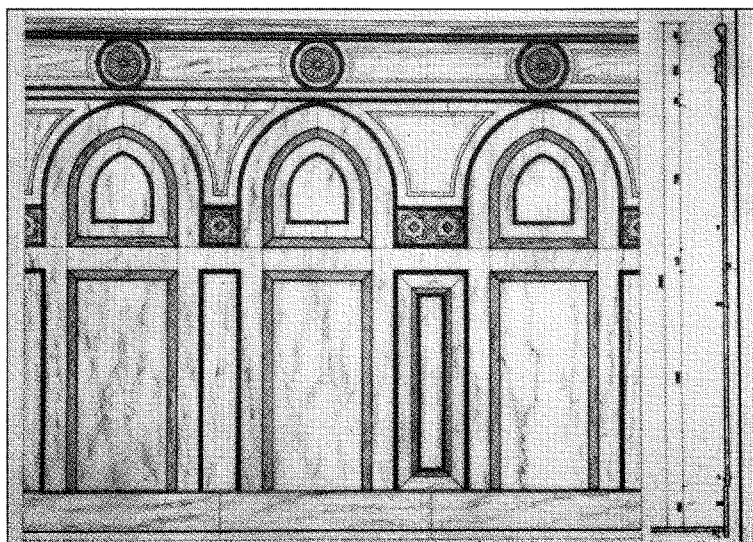
بیشتر گفتیم که ستون‌های بخش توسعه‌یافته مسجد، با فاصله پنج متر از هم ساخته شده‌اند. ستون‌ها دو گونه‌اند: استوانه‌ای و چهارگوش. قطر ستون‌های استوانه‌ای ۸۱ سانتیمتر است و ضلع ستون‌های چهارگوش ۹۳ سانتیمتر. بلندای ستون‌های طبقه همکف ۴/۵ متر و ارتفاع ستون‌های طبقه بالا ۴/۷ متر است. هریک از ستون‌ها، پایه‌ای به ارتفاع ۵۴ سانتیمتر دارد عرض این پایه‌ها در ستون‌های چهارگوش، ۸۰ سانتیمتر و در ستون‌های استوانه‌ای، که پایه آنها شش‌ضلعی است، ۸۷ سانتیمتر است. هر طبقه ۴۹۲ ستون دارد.

برفراز ستون‌های گذرگاه‌ها، طاق‌های بتونی برپاست، که در نماسازی آنها، سنگ خارا به کار رفته است، در آمیزش با مصالح بتونی، ترکیبی آراسته را پدید آورده است. ستون‌ها و طاق‌ها، مرز میان محلهای نماز و گذرگاه‌هاست. قسمت بالای طاق‌ها را، سقفهائی بتونی، با پوشش سنگ گرانیت، به هم پیوند می‌دهد.

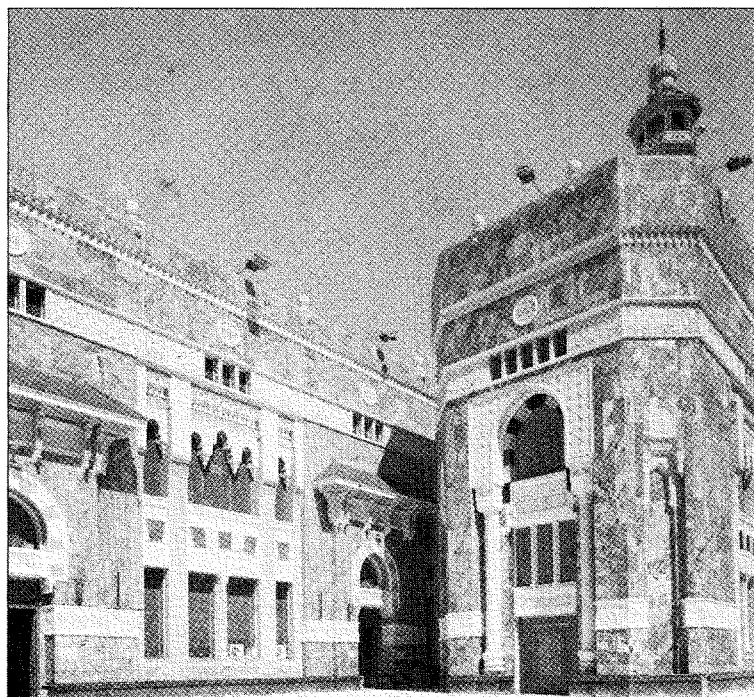
نماسازی داخلی و خارجی

از مهمترین کارهای طراخی و اجرایی طرح توسعه، رعایت اصول هماهنگی در محل پیوند میان بنای فعلی و افزوده‌های جدید است که با حفظ استواری و زیبایی ساختمان کنونی، در همه گوشه‌های آن، میان دو بنا همسانی و یکنواختی ایجاد کند. این مهم ایجاب کرد که برخی از بخش‌های دیوار بنای اصلی مسجد برجیده شود و راهی به بنای جدید گشایش یابد. دیوارهای خارجی بنای جدید، همه از بتون مسلح است و نمای آنها را با سنگ مرمر وادی فاطمه پوشانده‌اند. به منظور هماهنگ‌سازی میان دو بنا، مقداری گرانیت خاکستری‌رنگ نیز در دیوارها به کار رفته است. ارتفاع دیوارهای بیرونی بنای جدید، ۲۰/۹۶ متر است.

نمای داخلی، سنگ گرانیت است و برای زیباسازی دیوار و سقف، سنگهای رنگارنگ باچینشی یکنواخت در کنار هم قرار گرفته و شکلهای رنگارنگی را پدید آورده‌اند. در دیوارها و سقف، مکانهایی در نظر گرفته شده است، که در صورت نیاز، برای نصب بلندگو، اشیای تزئینی و بادبزنهای برقی به کار رود، بدون آن‌که به نمای زیبای ساختمان آسیبی وارد آید. قسمت پایین دیوار، تا ارتفاع ۲/۵ متر، با مرمر رنگارنگ محلی سنگ‌چینی شده، و در

نقشه قسمت پایین دیوارهای داخلی

ضلع شمالی توسعه اول سعودی و ساختمان جدیدی که به محل پله‌های برقی افزوده شده است.

نیم طبقه اول، به جای سنگ مرمر، کاشی رنگین به کار رفته است. پنجره‌های ساختمان حرم، از داخل با ورقهای مس و قطعات بلورین تزیین شده و آلومینیوم طلایی ویژه‌ای در آن به کار رفته است.

ورودیها

ورودی اصلی توسعه جدید، باب ملک فهد نام دارد که بر ستون‌هایی مرمرین استوار

نمای داخلی یکی از ورودیهای فرعی

است، دیوارهایی پوشیده از سنگ مرمر آن را دربر گرفته و دو مناره بلند در دو سوی آن برپاست. افزون بر این، ۱۸ در ورودی دیگر، با دیوارهایی از همان جنس، در اطراف ساختمان جدید گشوده است. این، علاوه بر ۳ ورودی اصلی دیگر، ۲۷ ورودی فرعی است. به ۴ ورودی اصلی زیرزمین نیز، دو ورودی دیگر اضافه شده است.

راه‌های ارتباطی به طبقات

پلکان اصلی توسعه جدید، نرده‌ها و دیوارهای آن، سراسر از سنگ مرمر است، ولی در پلکان فرعی، بخشی از پله‌ها، دیوارها و نرده‌ها مرمری است و بخشی از آن، با گرانیب به رنگ متفاوت. پلکان برقی نیز یکی در شمال و دیگری در جنوب ساختمان جدید قرار دارد، هریک از این دو، ۳۷۵ مترمربع از فضای مسجد را دربر گرفته و هرکدام شامل دو پله برقی با توان جابجایی ۱۵ هزار نفر در ساعت است. در ساختمان جدید و دیگر نقاط مسجد، جمعاً پنج دستگاه پله برقی نصب شده است. ساختمان جدید، چهار آسان‌بر هم دارد که دو تای آنها برای رفتن بر فراز مناره‌های جدید به کار می‌رود.

